

Јевто М. МИЛОВИЋ (Титоград)

РАЗГОВОР СА ДУШАНОМ КОСТИЋЕМ

У књизи Сам собом кажете: „Моја је биографија у мојим стиховима, расута тамо, у детаљима, кроз сјећања обојена разноврсним расположењима, радостима и криковима, сада већ један смирен слат“.

Ми бисмо ипак жељели да нам кажете нешто конкретније о своме животу.

— Мислио сам да је оно из књиге довољно. Али, кад баш хоћете, покушаћу да укратко изнесем нека аутобиографска факта. Од малих ногу ја сам просто-напросто скитница — тјерало ме је на то изузетно сиротињско животарење. Оца Ђура не памтим, умро је од запаљења плућа у Пећи и сахрањен на тамошњем старом гробљу, једва да сам имао који мјесец дана живота, Стари ратник и ђенерал Ђоко Мирашевић, причао ми је једном приликом како су он и мој отац били велики пријатељи и другари, службовали у Васојевићима и по Метохији последије балканских ратова. Мајка Стеванија била је у неком спору и љутњи с очевом фамилијом и никад ми није причала о њој — сем да имам стричеве који су школовани људи. Као да није хтјела да се интересујем за све њих, плашећи се ваљда да ме не „преотму“. Мајка је радила као шваља у Плаву; кад је смо живјели код два њена брата, пошто су се вратила из Њемачке кад је рат био затекао на раду. Сем заната у рукама, и неких ситница, нису отуда ништа донијели. Ујак Јоко отворио је кафану у центру Плава, и добро му је ишло. Међутим, умро је убрзо од запаљења плућа које је добио тјерајући са Црногорцима плавским качаке по Мемини планини. А Миљан, старији ујак, одржавао је голи живот као ковач и калајџија. Па тако, живјело се веома оскудно; и касније, кад се мајка преудала за финансиа, није могло бити боље. Уз то, тада отпочиње скитња по Црној Гори, када су очуха премјештали „по потреби службе“. Стога сам основну школу учио у Плаву, па у Подбишћу код Мојковца, Колашину, Под-

горици и Гусињу. Затим гимназију у Беранама, па студије књижевности на Београдском универзитету (које, узгред буди речено, нисам окончао — „ратом ометен“). У рату и са револуцијом почиње други дио моје биографије, но ја о томе не бих да говорим. Мрзи ме. Уосталом, и голе биографске чињенице, познате иначе, нешто казују — бар још основно. Доста њих је расуто не само у пјесмама. Осим тога, свако оставља понешто и за себе, као своје интимно благо, односно бреме, са којим се носи кроз читав живот. А није за ширу употребу.

Колико утиче живот на Вас? Колико захватате из свог живота?

— Као и на све друге: много. Пресудно. Ја никад нисам био по страни од свега онога што се дешавало и дешава око мене, чак и кад ми се чинило да сам некако по страни, у завјетрини, на споредном колосјеку. Свакодневно живљење, па и животарење, довољно провоцирају и мотивишу да се огласим стихом. Испада то, понекад, као да водим своје врсте поетски регистар. Све што доживљавам и запажам, на неки начин, дио је и мога књижевног живота. Све што пишем, отклик је и захватање много чега око мене, у првом реду; било непосредно или кроз трансмисију и маштање.

Ко је код Вас пробудио интерес за поезију? Колико су утицали на Вас Ваши родитељи, околина, друштво?

— Интерес за поезију покренула је епска народна пјесма, она јуначка, још код првих срицања слова. Обично би ме послје вечере ујак Миљан, опружен на постељи, узео поред себе и почео да пјева, као уз гусле, десетерачку какву пјесму, у којој се водио љути бој са Турцима, по Косову или гдје друго, величали Обилић и Марко, Старац Вујадин и Старина Новаче, понеко од кола из „Горског вијенца“, и тако редом, кад год је ујак био посебно расположен и колико му је „репертоар“ омогућавао. Његово гуслање без гусала силно је распаљивало моју машту; од тих десетераца било ми је слатко у души, и све друкчије и свјетлије од свакодневице. Мора да ме је најприје то подстакло да се окренем поезији и, како су се подине низале, за њу да се вежем све чвршћим нитима. Каснији утицаји учинили су своје. У првом реду пјесници из школских читанки. Нико други, ни околина, ни другови.

Да ли су сликари Петар Лубарда, Мило Милуновић, Ацо Пријић, с којима сте се дружили, вршили на Вас утицај?

— Не. Свако од њих имао је своје различите стваралачке преокупације и погледе, и ишао за њима. Али дружити се са тим

људима било је и занимљиво и пријатно и корисно. Остали су ми у живом сјећању сусрети са њима, разговори, сједељке до у касне сате по клубовима и кафанама, баштама. Са Пријићем су везе биле честе и дубље, готово свакодневне откако смо се били настанили у Херцег-Новом. Међутим, неког утицаја на мој књижевни рад њихово сликарство није учинило, — премда га интимно веома цијеним. Лубарда ме је једном приликом и портретисао. Тада ми се чинило да портрет не личи много на мене, тако је мислио и Густав Крклец који је требало да га објави на корицама моје књиге пјесама „Прољеће над ровом“, 1951. Објавио је фотографију, а Лубардин цртеж измолио од мене. Држао га је, како ми је причао, уоквиреног изнад радног стола. Неку годину пред смрт Крклеца ми је рекао: „Слушај, бога ти, како вријеме пролази онај Лубардин портрет све више личи на тебе!“ Захваљујући пажњи и доброты Крклевчеве супруге, тај Лубарда опет се обрео код мене, па сад се и ја, богами, слажем са драгим пјесником — све више, из дана у дан.

Радите ли одједанпут на више својих збирки пјесама? Да ли нека Ваша пјесма доживи више редакција?

— Не, не радим одједанпут на више пјесама, него од пјесме до пјесме, како која настаје. Бива да се појединој пјесми враћам по неколико пута, све док не будем њоме задовољан. Понекад се догоди тако да од првобитног записа врло мало остане: избацити, убацим, испретурам стихове у сасвим нову цјелину пјесме. Али све то чиним ријетко, врло ријетко.

Јесте ли сачували рукописе својих збирки пјесама? Ако сте, требало би их дати на чување Архивском одјељењу Црногорске академије наука и умјетности.

— Нисам. Немам сачувану рукописну збирку, сем „Тристију“. Па и њу дјелимично и у неред. Али имам доста сачуваних рукописа разних пјесама из разних мојих књига стихова. Рукописи одсликавају како сам радио и како сам се мучио око пјесме, колико шврљао, до нечиткости. Неке више не могу ни сам да одгонетнем. Ако за то има интереса Архивско одјељење наше Академије, немам ништа против да му уступим — кад затражи.

Кад вршите коректуру збирки својих пјесама, да ли мијешате поједине стихове или поједине ријечи у стиховима?

— О, итекако! Дешава се, чак да не остане ни камен на камену од онога што сам започео. Вагам ријечи, њихову звучност, свјезину, претурам их и замјењујем. То исто чиним са читавим стиховима, па и строфама, особито у процесу сажимања пјесме. Пиши-бриши. Код коректуре и ревизије штампани

стихови и поједине ријечи у њима наједном друкчији чине утисак од оног у рукопису, зазраче неком другом свјетлошћу него што сам мислио и хтио. Било је случајева, један или два, или три, да усвојим ријеч коју је слагач погрешно сложио — јер ми се таква, баш таква, управо допадне. Причао ми је једном приликом Душан Матић да му се слично догодило: у контексту испала је нова неслућена функционалност те погрешне нематићеве ријечи, коју су критичари истицали издашно, као откровење. Матић ју је задржао. Усвојио.

Да ли поклањате велику пажњу интерпункцији?

— Данас је и у нашој поезији, нарочито код младих, у моди занемаривање, па и потпуно избацивање из употребе интерпункције. Изгледа, у томе виде неку модерност и неодољиви дух савремености. Буде ми смијешно кад код неких зрелих и одавно афирмисаних поета спазим како се преконоћ на тај начин „револуционисту“. Међутим, по мом укоријењеном осјећању, ти пратећи знаци текста нису пука формалност и декорација, они имају функцију саме ријечи па и читаве једне синтагме. Ако је пјеснику стало да га читаоци разумију и рафинирано схвате — они то неће моћи лако и до краја, без интерпункције, јер бивају препуштени произвољностима у примању и тумачењу пјесникове творевине. Кад пјесник, у ствари, нема шта ново да каже, и сликовито, и снажно, кад је празан, онда му одсуство интерпункције можда добро и дође да створи илузију поетске дубине. Произвољно преливање смисла, и по свему губљење правог смисла, залази у обеспредмећеност и јалову игру коју може да евентуално спаси звук, ритам, музика. Црњански је претјеривао са силним зарезима, но то је дио његове поетике и најмање је то чинио одока. Интерпункција је код њега средство, као слово, као ријеч; она сугерише предах и доприноси општој оркестрацији пјесме и књижевног шттива. Заиста, са њом ваља бити опрезан и користити је рационално — то је моје мишљење и тога се држим. Она ми је десна рука.

Да ли сте понеке своје пјесме дуго носили у себи? Добриша Цесарић нам рече: „Велику већину својих пјесама носио сам дуго у себи, елементе њихове. Али неки доживљај ми може дати подстицај да се ти елементи акумулирају око једног мотива... тако да се око једнога доживљаја недавног, јучерашњег рецимо, могу окупити искуства од десет или двадесет година унатраг или нека искуства из подсвијести...“

— Јесам, и то онда кад за неку пјесму случајно искрсне мотив, а тренутно нисам у ситуацији да се око њега дуже позабавим. Послије у ходу, па и на каквом тривијалном састанку, док сам у друштву, вртим се око тога језпра за пјесму, искрсавају ријечи и фрагменти стиха. Или запишем тек идеју будуће

пјесме, понеку метафору тада још усамљену, какву добру и убодиту ријеч, и томе слично. Али, у већини радим у једном даху, док је температуре, у журби да се не изгуби крвоток пјесме — доћи ће затим оно остало, оно важно и коначно: допјеривање, премећање, глађење. Обично су код мене стихови плод тренутка, случајности, неочекиваног изазова, каквог звука, фрагмента нечијег разговора у пролазу, реминисценције доживљаја, асоцијације.

Да ли спонтано стварате?

— Углавном. Понајчешће. Ослањам се на инспирацију, ону која неодољиво заварничи. Спонтаност је моја стваралачка карактеристика, мада имам не мали број пјесама код којих је мотив јасан и унапријед одређен, па и наметнут. Више волим оне стихове који су банули изненада, некако од себе; и оне пјесме којим сам једно хтио, а испало је нешто сасвим друго.

Волите ли брезе као Јесењин?

— Волим. Волио сам их и кад нисам ни знао за Јесењина. У мом завичају нема их много и зато су ми привлачиле поглед. Усамљене, прозачне, трепераве. Обучене у чедну бјелину која се још издалока види. У Јесењиновој поезији она је и сама велика једна лирика. Брезе, у ствари, никад не могу бити тужне. Оне су већ саме по себи ведрине. Јесењин их је тако сугестивно опјевао да су постале својина његове поезије. Кад год се помену, мисли се на Јесењина. Поенту који и случајно у стиху изусте то крхо дрво — одмах подводе под утицај овог великог руског лиричара, аутентичног славуја — па и када је од њега заиста далеко и без икаквог поетског додира.

А брзине?

— Не волим их, али ме оне не плаше. У брзини се мало шта види, најмање добро и тачно. Пролети се кроз пејсаж, па се не доживи ни богато ни потпуно.

Желите ли да нам нешто кажете о музикалности или о музичком елементу у својој поезији? Добриша Цесарић нам рече: „Музикалност је у изразитости ријечи и у изразитости ритма, тако да тај, кад када један стих, изразито музикално, али изразито изражава садржину поетску тога стиха. А исто тако, музикалност се састоји и у томе да сви стихови једне пјесме међусобно чине једну органску цјелину. . .“

— Прије свега, сматрам да пјесма без музичности у себи и није пјесма; ритам је кичма сваког стиха; звонкост поједине ријечи и хармонично преплитање и сливање сугласника и самогла-

сника у акорд — то је оно што чини музикалност ове или оне поетске творевине. Уз акценатску подешеност, наравно. Али, акцентуација, ако је локална и са уског изговорног терена, може да поремети склад и остави утисак лошег ритма. Бар код оних који познају и уважавају књижевну акцентуацију. Црногорски пјесници су често упадали у ту замку — и ја такође. Кад сам схватио, трудио сам се да избјегнем назначену неопрезност и да успоставим своју оркестрацију. Кад су у питању пјесници из Црне Горе, ваља имати на уму да су код неких акценти у другачијем распореду а ријечи наглашене друкчије од оних рецимо у Београду и другдје, па се некима и учини како не владамо ритмом и да музика одсуствује у појединим поетским остварењима из Црне Горе. А то је заблуда и привид, нетачност проистекла из непознавања акценатских посебности у зетско-горњополимском дијалекту. Ја на музикалност својих пјесама много полажем. Колико успијевам у томе нека други кажу.

Откуда код Вас песимистичке мисли и медитације о људском ништавилу?

— Ништавилу? Прејака ријеч. Била је једна фаза кликтаја и оптимизма када се летјело на крилима револуције и посљератног заноса. Послије су се тањиле и тамниле илузије, наилазиле драматичности све запетљанијег живота, неочекивани судари и разочарања у дојучерашње другове, опадање пријатељства, ломови и неспоразуми, непојмљиве гадости и клевете, довођење у сумњу праве људске вриједности — све је то остављало ране у многим, и у мени. Моје су ријечи постајале тамне, и све тамније, али не и тотално црне и безнадне. Хватам се, макар, крајичком хоризонта, ипак за ведрину и не допуштам да се угаси вјеровање у човјека, у отрежњење, у разум, у честитост људску, у душевност. Морам да подсјетим да су дужни тонови у мојој поезији одавно присутни, од почетака мога бављења стиховима, изазивани оскудношћу дјетињства и још опакијим младићким животарењем. Уосталом, писци и стварају кад им у животу не цвјетају руже, кад су огорчени, кад су присиљени да нешто горко кажу и да се одупру много чему што их гуши и сапиње и мучи. Кад положије оружје, падају у дефетизам, у песимизам; кад се боре и док се опиру и не предају, њихова тешка ријеч је оптужба и непристајање и позив на наду — никако клонуће. А медитације о људском ништавилу, како кажете, не бих баш тако назвао оно о чему сада размишљам и саопштавам у мојим стиховима. Никад нисам посумњао у вриједности човјекове него дубоко вјерујем у њих. Тута је једно, меланхолично расположење, грки и суморни тонови; песимизам и његов понорни мрак — друго.

Које су, по Вашем мишљењу, најбоље Ваше пјесме?

— Тешко ми је рећи. О томе нисам размишљао. Могу само да назначим неке пјесме које волим. Рецимо: *Слеђена тишина Виситора, Здравница у Москви, Балада мене крај мостова*, циклус о Његошу, *Црна Гора, Дјечак на камену, Митинг љубави, Давне очи* и понеке пјесме из *Тристије*.

Био бих Вам захвалан кад бисте ми рекли када је поједина Ваша пјесма настала, којим поводом је испјевана, шта је Ваше интимно у њој, гдје је настала и колико се истине крије у њој?

— Пјесму о Мљету (*Ко је измислио Мљет*) написао сам једног лета на одмору са фамилијом у Оребићу. Док су сви моји били на купању, ја сам сједио у башти, сам самцат, међу палмама. Преда мном бјеше пукло море, модра ведрина, десно тамно зеленило Корчуле. А даље, заграђујући дјелимично пучину — острво Мљет. Лелујави обриси његови. Привлачила ме је његова пуна осамљеност; загонетно је ћутало онамо то острво, призивало, мамило. Осјетио сам интимну повезаност са њим. Ко је измислио Мљет, отело ми се наједном; његова судбина као да је и моја. И почео сам да записујем стихове. Пјесма је исписана у једном даху. Међутим, десило се са њом нешто што нисам могао себи да објасним: затурила ми се била у хартијама и некако сам на њу заборавио. Потпуно. Тек након неколико година она је изронила из папирнатог мога нерета и пријатно ме изненадила.

„Вјеровати, и кад је мржња преко усне“...

— Ви то наводите стих из моје пјесме *Вјеровати* — па да, мора човјек вјеровати, то је у нагону људском откако је свијета и вијека, како су говорили наши стари. У самој дубини, послје свих разочарања и поразбијаних илузија, сазнања о наивности различитих религиозних сценарија, живи потреба у човјеку да се мора везати за нешто што ће га штитити и храбрити у невољама, дизати га из клонућа и увјеравати га у ведрину хоризонта. Пјесма ова хоће да буде, на крају крајева, оптимистичка и тиме што позива на вјеровање у племенитост и доброту људску — чак и кад их око тебе све мање има. У неку руку она је инацијска и протестна.

Писмо мртвоме оцу?

Очигледно, пјесма са посебним емотивним набојем. Написао сам је пред сам рат, кад се тај рат тако јасно назирао; и по свему је изразито антиратна. Објављена је у „Младој литератури“ фебруара 1941, на мјесец дана пред бомбардовање Београда. Помало неке су ствари, такозване чињенице, у њој помјерене посредством маште. Но, она је, прије свега, дио моје аутобиогра-

фије. Пјесму је запазио Душан Матић. Упознали смо се пред сâм рат у холу биоскопа „Београд“ и том приликом није био шкрт у храбрењу и похвалама.

Књига закопана?

— Сви утисци и сви догађаји у животу, дакле све оно проживљено — таложу се и неосјетно унутрини људској, читава та „књига“ доживљаја и сазнања којој се посеже тек понекад кад се човјек макар мало смири од гутњава и динамичности и напетости свакидашњице. То је драгоцен духовни посјед, прије свега мудрост која се стекла из мозаичности свега претуреног преко главе кроз толики низ година. Нешто што ваља знати и осјећати, што свако носи и проноси и кад на ту своју „књигу“ можда и не обраћа пажњу.

Шуморења у мени свог јутра?

— Пјесма је настала у вријеме корејског рата, кад се и око нас, на границама, гомилала опасна сјенка. То није био само мој немир, него, колико се сјећам, и свих нас. Пјесма је она мира, жудње за спокојним животом, спремности да се одупре свакој пријетњи.

У сјећању јаблан?

— Јаблан је у мојој поезији симбол достојанства, истрајности, поноса. У патњама и слутњама олујних дневи, колебањима сваке врсте, нискостима, друштвеном мутнилу послтије револуционарних замисли и заноса, јаблану се обраћам као спасењу — јаблану симболу, разумије се. И у нашем паганству дрво је обначавало живот, обнављање његово, са лишћем.

Зорњача?

— Има у *Зорњачи* доста аутобиографских података, само сам их „сакрио“ транспозицијом. Зорњача је овдје звијезда водилца, моје идејно опредјељење, петокрака која најављује зору и младост новог друштва. Рекло би се да је утопија, а није. Крај свих ових чуда која доживљавамо у нас, испливаће и зрачиће она, кад-тад.

Врело?

— Ријеч је о врелу у преносном смислу. Мој извор пјеснички, оно што кључа у мени и тјера да се изразим на поетски начин. Уплетено је ту и поразно осјећање да то моје врело мало ко примјећује, јер није гласно, јер се не надвикује са зрицавцима-пресудитељима. Та присутна само скромност није, ипак, без укуса благе горчине.

У чекању књиге?

— Типична шгимунг-пјесма. Музикалност њена хоће да ухвати помало од ритма нестрпљења и ишчекивања. На ту пјесму био сам заборавио, док је други нису открили.

Откуда тај Лима шум?...

— Тешко је умаћи од шума завичајне ријеке, не можеш па не можеш. Прати ме тај Лим посвуда, постао је неизбежан — понекад претјерано. Ено га у читавом низу мојих пјесама, чак сам и у Паризу мислио на њега са носталгијом, док је поред мене ћутала непомична и без трунке плавила Сена. *Балада мене крај мостова* за то је доказ. Као што је Ристо Ратковић у мору видио Лим, испред Александрије, тако сам га и ја назирао са обала сенских.

Елегија?...

— Пјесма посвећена мајци, ваљда једина, због страха од загушености емоцијом и одвише личним исказом. Јер, мајка је за мене значила све, апсолутно све, много тога је она жртвовала мене ради. Љубав према књизи и читању примио сам искључиво од ње, а завршила је основну школу у селу Ђулићима, код Андријевице. Читала је страшно и много, све до своје смрти. Ова пјесма више је у подтексту, него што се некоме може да учини. Прије свега: кајање. Пребацавање себи за нехат.

Мостонга, ријека које нема?

— Мостонга, ријека чудног имена, која је некад протичала кроз Сомбор а сад су преко ње улице и здања, тако да се на њу готово и не помишља. Мени је послужила као мотив о пролазности у животу, безобзирности заборава. И о још понечему што иде уз то. Кад сам објавио пјесму у „Борби“ брже-боље ме је потражио некакав друг из дирекције за изградњу канала Дунав — Тиса — Дунав. Послали су га из дирекције да се распита шта сам хтио са том пјесмом и на шта сам у њој циљао, да ли то нисам мислио на поменуту дирекцију и њен рад(!), је ли то критика њиховог, тамо, рада — ваљда су имали и они посла око Мостонге? Једва сам уморио тога емисара. Ни на крај памети, рекох му, нису ми били ни канал ни дирекција, већ нешто сасвим друго.

Крила којих нема?

— То је лирска транспозиција једног трагичног случаја. Надам се да није пуко описивање.

Пријатељство...

— Балада о пријатељству, вапај за пријатељством међу нама — пријатељство сматрам вриједношћу неопходном и значајном, па и много више: дивном манифестацијом људскости. А оно се на велику жалост и несрећу запоставља и тањи, све више губи, без њега сигурно бива око нас пустош.

Ловорова балада?

— Имао сам у виду неријетке судбине другова ратника око себе, до јуче побједника, којих се био докопао ибеовски мрак. Мислио сам на оне криво оптужене, на жене које су морале да се одричу својих мужева, уопште на ону чудовишну трагедију људску, у којој је било толико досољавања и присољавања.

Путовање заборављене шахте?

— Немир, сумња у себе, осјећање занемаривања од стране извјесног дијела критике онога што пишем — чега је било док су кланови онако брутално харали. То је потка ових стихова. Она се протегла и на читаву збирку „Шлеп уморне воде“: њено расположење, њена скепса. Интонација.

Јутро?

— *Јутро* је, последице *Дјечака на камену*, прва пјесма којом сам кренуо у авантуру лежерног слободног стиха и намјерне наративе. Атмосфера јутра у велеграду, кад се враћам са неке маглене пијанке. Тријежњење упоредно са буђењем града окренутог послу који га чека. Сјећам се, кад је пјесма изашла у „Новој мисли“, Зоговићу је била запала за око, допала му се — и то ми је рекао. Први пут да сам чуо од њега пуну похвалу.

Олупине друговања?

— Олупине друговања, једно грдно разочарање равно шоку, кад сам помислио да је крај пријатељства са најбољим другом. У ствари, био је у питању неспоразум, срећом пролазан — показало се убрзо. Међутим, својим општим смислом и драстичношћу повода, она има своје независно трајање.

Свод зелени?

— Скица, тренутни трептај. Призивање зеленог свода далеких завичајних шума, као крик из велеградског сивила. Помало рустикално расположење.

Брезе?

— Осјећање напуштености, туга. Сви некуд одлазе, отварају им се друмови, а ми попут бреза остајемо приковани за тло да нас распињу чежње за даљинама. Да нијемо треперимо.

Не воли ме више ноћ?

— Бити сâм, у ноћи, у посебном расположењу од опкољености опасног мрака, помало непријатељског; страх од усамљености. Горчина. Немоћ.

Неко зове?

Ову пјесму посебно волим. Због њених тананих вибрација. Атмосфере. Притајене драматичности. Руси су је одлично превели, то је риједак случај у мом искуству са њиховим преводцима. Објавили су је и у њиховом зборнику европске поезије, прије неку годину.

Опроштај?

— То је у неку руку дешифровање мога скитништва, нечега што је у мојој крви. Распињање између завичајних тишина, трава, замишљених вода, и тутњаве велеграда, прашина друмова. Жалим све то, али и волим. Не могу без промјена и нових сусрета, трчим за непознатим пејсажима.

Са дна?

— Покушао сам у тој пјесми, посвећеној даровитом а трагичном Бању Шарановићу, да бар дјелимично прозрем у суштину његове необичности и духовног богатства. Тај мудри изузетни чудак (у симпатичном смислу) чинио је на сваког снажан утисак, у првом реду својом спонтаном оригиналношћу са покрићем, знањем, луцидношћу. Сваки сусрет са њим нагонио ме је на размишљање како ето понеки изузетно обдарен а неостварен човјек, захваљујући богзна којем узроку и околностима, залудно пролази кроз живот и троши га немилице — несхваћен, горак, разочаран.

Јесен мене?

— Први немир пред чињеницом да је пришла јесен толиких година. Отимање, нимало жестоко, од тог сазнања,

Посланица за љубав мишћа?

— Пјесма је одговор пјеснику Радоњи Вешовићу на његове сустегнуте а дивне стихове *Провинција* у којима говори колико о мени толико и о себи. У ствари, о тјескоби. Заједничкој. Иначе, знао сам како му је тешко било једно вријеме у Црној Гори, готов да се сломи и клоне. Па сам и на овај начин хтио да му прискочим, пријатељским ријечима и разумијевањем да га како-тако утјешим.

Било једном једно вријеме?

— Рекапитулација онога што смо преживјели, од првобитне идиличности ка све бурнијим временима, ратним и поратним. Лирски исказ о метаморфозама у нама, стрпјежњењу од заноса и заблуда. Па, ето, сада окопавамо себе зидом, задрпавамо себе чемерицом. . . Да, да — било једном једно вријеме.

На повратку док капље мјесечина?

— Тужан доживљај завичаја, раскорак онога што као представу носим данима и онога што сусрећем. Расположење слично оном у *Слеђеној тишини Виситора*.

До оних модрих прозора?

— Избећи из досадног ткања провинције, сањарити какав запамћен пут уз поток, стићи до драгих модрих прозора који покрећу успомене. Надам се да то није усамљен доживљај; имао сам, наиме, на уму неколико туђих „случајева“ па све то амалгамисао у једно јединствено лирско расположење које добија интензитет тешке носталгије.

Запис љубави и власти?

— Бјекство од ћутања и бремена неизреченог у души, тражење утјехе и смирења у природи пред мржњом људском „која и воде пали“. Јер ту се, у природи, нађем и ту се смирим.

Обала платана и љубави?

— Запис о љубави која је тек требало да се догоди. Успомене, успомене — сјетан пепео жеље да се пуки наговјештај претвори у реалност. Сад је то само лирски ехо који ми значи више но што сам онда мислио.

Заборављена хумка?

— Изненадно је изронила из сјећања хумка партизанке, на магленој планини одавно умуклој послуже једног страшног окр-

шаја. Та храбра дјевојка, према којој нисам био равнодушан (премда то није знала), оживјела је у мени једног веселог љета на Пељешцу — морао сам да се на неки начин, макар овако, макар пјесмом, одужим и себи што-шта олакшам.

Оне сјенке у багрењу?

— Сентиментална епизода, из времена кад сам са Седмом банијском дивизијом кратко логоровао у једном селу над Кораном, недалеко од Плитвичких језера. Сјећам се, тог раног јутра прелијетале су њемачке једрилице изнад наших глава, ми смо мислили да се отворио други фронт у Далмацији, па тамо јуре ли јуре. Тек два-три дана касније сазнали смо за десант на Дрвар. Међутим, то није избрисало оно што се прије тога сентиментално било покренуло у мени, запалило, заиста накратко, дружењем са незнанком.

Понекад?

— Сама пјесма све каже.

Дневи између нас?

— Пјесма је сва од немира, од чежње да се превазиђу зли и ружни дани, неспоразуми и судари; вапај за лађама које ће нас превести у мирну луку, под неку палму, до свјежег извора — све је то симболично, разумије се. Метафорично. По тој пјесми назвао сам читаву једну збирку.

Птице неспокоја?

— Ова ми је пјесма једна од најспонтанијих и најдражких. Она се просто откинула једног јануара у Херцег-Новом, кад још нисам ни помишљао да се у њему настаним. Она је епистоларног карактера, чије се поткорне премисе тек наслућују; емотивно је разјашњавање са супругом послије једног пролазног неспоразума. У њој је сва моја брига и кајање и љубав, све то испреплетено у немир који ме је притискао неко вријеме. Са њом, са стиховима њеним, дошло је велико једно олакшање. И потпуно.

Ви пјевате о селу, о граду, о процесима урбанизације?

— Не. Директно не. Они су присутни као оквир у најширем смислу, као амбијент, и ништа више.

Да ли Вас је много интересовао суд критичара о Вашим пјесмама и да ли сте под утицајем нечијим мијењали стихове у својим пјесмама? Алекса Шантић је прерадио своју пјесму „Претпразничко вече“ под утливом Богдана Поповића.

— Разумије се, пажљиво сам пратио мишљења критичара, од књиге до књиге, како сам коју објављивао. Тамо гдје је

њихов суд стварно био оправдан и добронамјеран, уважавао сам без обзира на оштрину; тада бих понешто мијењао и преуређивао; или бих одстрањивао при каквом новом издању пјесама. Али, кад се све сабере, није тога било много ни радикално. Иначе, ја баш нисам од оних који се убише над пјесмом, који је сваки пут премећу овако и онако — као Дамњанову ружу.

Како су настајале Ваше пјесме? Добриша Цесарић нам је рекао о настанку неких својих дужих пјесама: „Пјесме дуже настајале су из неке језгре. Често забиљежим неколико стихова, који касније сазријевају док не сазру. Неке брзо сазру, а неке спорије. Догађа се да нисам задовољан једном ријечју. Неки ме стих не задовољава. Прође и по неколико година док нађем прави израз. Такав је мој начин рада“.

— Код мене је друкчије. Радим махом спонтано, потакнут нечим неочекиваним и нејасним. Понекад ме заокупи каква тема, нешто као будући наслов за будућу пјесму, носим је и снујем неко вријеме у себи. Али не дуго. Може неки звук да ме покрене ка стиху, каква мелодија коју случајно чујем, може догађај, може нечији поступак, каква животна ситница, нешто на први поглед. Око неких пјесама се мучим, неке долепшају олако и у једном даху.

О насловима појединих циклуса пјесама, на примјер у избору „Капија времена“: Птице неспокоја, Призивање уморног, Пучина страха, Од мора до мрамора, Друговање с друмовима, Париз (1954), Ђурђија, Историјски пејсаж...

— Сваки поједини наслов, који наводите, није случајан. Он извире из садржине и атмосфере у пјесмама организованим у циклусе, повезује их и даје илузију хомогености и кад су међусобно понекад дивергентне. У већини ти наслови већ сами по себи говоре о чему је под њима ријеч — о Паризу, рецимо, о Грузији чије име сам замијенио са нама одраније познатијим и звучнијим — Ђурђијом; *Историјски пејсаж* је поглед у прошлост, лирске реминисценције, специфични доживљај неких епско-лирских међапа са којима се поносимо и који су незаобилазни. *Друговање с друмовима*, то је дио аутобиографије, моја путешественичка страст још од дјетињства. Путовања су била дуго времена чак моја дужност. Само у „Политици“ пуних двадесет година бавио сам се путописанијем и репортерством. А и без тога, прије и касније, скитао сам до изнемоглости. Довољно би било да зачујем однекуд далеки писак воза, па да и ја кренем. Успут сам писао стихове. Остали циклуси говоре о неспокоју савременог човјека, о његовом страху који му намеће бјелосвјетска свакодневица, говоре о умору његовом од свега и свачега.

Колико је утицао Јесењин на Вас? Видимо, испјевали сте пјесму „Писмо мртвом оцу“.

— Јесењин, Сергеј, Сергуха, најспонтанији пјесник од многих које знамо, то је славуј који не може да не пјева, мрачна балалајка и сетна гитара која је обиљежила једну Русију. Неко вријеме, рекао сам већ, није се могло одољети његовом утицају, чак сам и ја испјевао пјесму о том драгом пјеснику кад се нађох испред „Англетера“ у Лењинграду, фебруара четрдесет и седме. Тај убоги хотелчић, некако провинцијски по свему, већ и по свом изгледу дјеловао је депримирајуће. Какав ли је тек изгледао у онај час кад се Јесењин у њему убио (или га убили?) — крај раскошно блиставог елитног хотела намијењеног царистичко-племићкој елити и најкрупнијој руској буржоазији, хотела који не бјеше готово ништа изгубио од свога сјаја ни последије револуције. Није на мене пресудно утицала поезија пјесника *Ане Сњегице*, ма колико је обожавао. Свјесно сам бјежао од његове сугестивне распјеваности. Пјесма *Писмо мртвоме оцу* нема споја са Јесењиним: други је повод, изворан, специфичан. Она инсистира на антиратном протесту који бјеше захватио све нас у подинама кад је рат већ путњао Европом и био надомак наше земље. Уосталом, о овоме сам Вам већ рекао на слично питање. Сад је ово као нека варијанта. „Опет то, само мало друкчије“ — како би рекао Вук.

Да ли Вам осјећања затрепери од радости кад понеку своју пјесму јавно читате?

— Море, каква радост! За мене је то мука. Треперим, треперим, али од силне и неодољиве треме. Па и кад је безразложна.

Јесте ли читали своје пјесме супрузи Рајки прије него сте их објавили?

— Нисам волио, и не волим, да неком читам своје стихове. Увијек помислим да је то неукусно, лортура, па и ружно према недужној „жртви“. Слушао сам за неке пјеснике који су вољели да окупљају своје познанике и пријатеље, поетске колеге, у свој дом на гошћење, па онда опуче да им читају малтене читаву збирку необјављених стихова. Гозбари потом из лучливости ударе у похвале и свакојака ласкања, па кад оду... може се замислити какав је тада интензитет оповарања. Рајки сам понекад давао да прочита, како прекуцам нову, „врућу“ пјесму. Њено мишљење ми је помогло и упозорило покатак на нешто, на неку ситницу и превид. Био је то суд непретенционог читаоца, стих-проба.

Били бисмо Вам захвални кад бисте нам дали слику своје мајке, свога оца, своје супруге Рајке и своју слику. Потребна би нам била и слика Ваше родне куће, основне школе и гимназије које сте појећивали.

— Немам све при руци, а и што ће Вам то? Осим тога, родна кућа на Пијеску у Пећи више и не постоји: тамо до хотела „Корзо“, сад су нове модерне зграде; у плавској основној школи смјестила се милиција, а на мјесту некадашње трошне куће, чакмаре у којој сам становао, данас је нова општинска зграда. Једино је здање гимназије у Беранама (Иванград) остало исто. А породичне фотографије ипак су моја приватна ствар.

О усамљености?

— У списатељском послу самоћа је неопходна, за концентрацију и размах креативности, за прибирање и сабирање. Али, усамљеност у претјераном виду може да буде опасна по писца: искључивање из бујних токова живота, из текућих догађаја, од сусрета са разним људима и разговорâ који скидају рђу чамотиње, води у пустињаштво и особењаштво. Јер, није све у књигама. Живот пулсира ван њих. Његови сокови су и те како нужни сваком ствараоцу. Самоћа је велико једно прибјежиште из којег, кад досади, ваља побјећи у ковитлац средине око тебе.

О разним вјетровима?

— Вјетрови су постали моја опсесија, већ све чешће они „дувају“ у мојим стиховима. Они опипљиво указују на динамизам свега онога што зовемо природом. Овдје, на приморју, упознао сам се са сијасет њих о којима нисам имао појма. Доминирају бура и југо. Бура је хладан али ведар вјетар, снажан, бескомпромисан, својеглав, оно што је кошава у Подунављу; југо — топао, кишовит, „болестан“, дјелује на нерве. Најљепши је маестрал: благ, прошан, сунчан, освјежавајући љетњи вјетар. У врућим подневима јавља се као спасење. О осталим морским вјетровима боље питајте морнаре који са њима другују и ратују.

О маслини?

— Маслина је благородно дрво. Прозрачна, треперава, лирска. Њен хлад је варљив. Импронује њена истрајност и отпорност; она и из посног тла извлачи себи живот. Њен плод је животодајан. Мудра је од вјекова и трајања, од свега што је сналази. Она је симбол мира, стрпљиве издржљивости и ведрине. Уљепшава живљење људско.

Да ли поправљате своје пјесме? Лав Толстој прича да је била жива мука кад је поправљао свој роман Рат и мир. Михаило Лалић каже: „Као што је познато, ја поправљам и послје штампања, и књиге које су већ имале успјеха. Можда чак више ужи-

вам при поправљању него при писању. Покушаћу да поправљам и кад већ будем с оне стране“.

— Поправљам, и те како; и док пјесму прекуцавам на машини. Понекад и послје њеног објављивања — кад је припремљам за збирку. Деси се да и „отфикарим“ по коју строфу, свеједно што је већ била објављена. Рукописи пјесама јасно показују сâм процес њиховог обликовања: то је чудна мрежа од претрцавања и додавања, у којој се и ја сам тешко сналазим ако стихове одмах не прекуцам.

Колико море дјелује на Вас и какву је улогу оно одиграло у Вашем стваралаштву?

— Море одавно не доживљавам као бескрајну и равнодушну површину воде: оно је живо биће, историја земље, једно загонетно величајно пространство из којег је дошао живот. И ми смо отуд. Оно разастире око себе љепоту, али и страх. Починем да схватам његову „душу“. Море је раскрсница бескрајних путева, непрестана загонетка, у његовом подвођу је огромно богатство разноликог свијета фауне и флоре. Оно је чудо, и више од тога. Мислим да је оно учинило запажен прелом у моме стваралаштву, већ поприличан број година, нарочито откако сам се настанио уз њега. Постало је доминантан мотив. Фасцинација.

Да ли је, по Вашем мишљењу, важно универзитетско образовање за пјесника?

— Не би оно шкодило, помагало би му. Али није пресудно. Кад би било важно, гдје би се онда нашли толики свјетски и наши пјесници — Јесењин, на примјер, Војислав Илић, Дис. Да не ређам. Диплома не прави поету...

Да ли сматрате да се пјесник мора бавити политиком у данашње вријеме? Фокнер је на то питање одговорио: „Да, али га политика неће никад прихватити“.

— Политика се не може избјећи, све је данас политизовано и тако гдје се не очекује. У овом и оваквом времену, зар може писац, пјесник, бити неангажован и по страни ама баш свега, неутралан пролазити мимо чуда и покора око њега, правити се не вјешт и супериоран — било би, мислим, аморално. Јер он се, као што знамо, непрестано обраћа људима и стално их има у мислима, чак и кад се бави самим собом. Па и то „бављење собом“ тек је привид, будући да је пјесник не само јединка него и нераздвојни дио друштва. Он не треба да подучава, али не може ни да се не залаже, он је првенствено умјетник неравнодушан и сензибилан. Поезија је његова животна вокација и најлунији смисао. Стихови по задатку изблиједе заједно са задатком — обично се тако дешава, то је њихова заједничка судбина. А и ја

сам, најзад, схватио да сам лиричар, не политичар и само војник Партије.

Да ли сте у току дана и ноћи одредили вријеме за писање? Фокнер је радио само кад му је било топло и није уопште волио радити, јер је био лијен од природе.

— Не. Бар што се писања стихова тиче. Они дођу изненада, рекао сам, а не „канцеларијски“. Раније, кад сам писао романе за дјецу и омладину, морао сам бити дисциплинован у раду: у почетку, писао бих ноћу, иза десет, кад се све смири у кући — па док издржим. Касније, по два-три сата ујутру. Него, већ поодавно не пишем прозу.

Да ли је важно за једног писца да много путује, да посјећује галерије слика, музеје, цркве, џамије, синагоге?

— Веома је важно, па и неопходно. Зна се зашто, о томе ипак не бих сад да причам. Моје скитничко искуство, то је моје духовно богатство без којег не бих могао себе да замислим. Но, морам бити искрен: не трчим много по галеријама, музејима — ријетко залазим у какав храм. Једино у Студеницу, Богородицу Љевишску, Грачаницу, Дечане, Пећку патријаршију... И до оног Бијелог анђела у Милешеви, оног гаврана у Морачи...

Жељели бисмо да мало разрадите своју мисао: „Пјесме су, увијек, дио мене и ја сам увијек присутан у њима“.

— То је тако, то је исповијест, истина. Сва моја битност, духовна биографија је у њима. Расути терет на моме поетском броду. Лирски регистар разновразних расположења и реакција.

Је ли Вам тешко наћи наслов за једну збирку својих пјесама? Добриша Цесарић нам рече: „Мени је наслов саставни дио књиге. Најидеалније је ако је наслов књиге нека поетска мисао. Нема много добрих наслова књига“...

— Понајчешће наслов за пјесму долази кад је напишем. Он извире из самог мотива и покрива основни смисао и садржину пјесме. Нимало ми није тешко да га изнађем. Али дешава се и да кадикад наслов буде прво назначен, па тек онда га обавијам поетским ткивом и лирски оправдавам. Са насловом збирке поступак је нешто друкчији; имам тада у виду шта носи збирку, шта је доминантна нит у њој, шта хоћу да нагласим самим насловом читаве књиге, те да под исти кров поразмјестим чак и разноврдне стихове.

Жељели бисмо да нам објасните наслове својих књига: „Изнад једне тамне шуме“, „Капија времена“, „Зрело море“, „Постојбина маслине“, „Архипелаг“, „Сам собом“, „Морија“, „Сахара“, „Тристија“, „Земљи вољеној“, „Поема о граду и љубави“, „Про-

љеће над ровом“, „Говор земље“, „Зов мишћа“, „Градић Јеленгај“, „Крајеви и људи“, „Мреже“, „Глува пећина“, „Градови у пролазу“, „Сутјеска“, „Повратак у Зеленгору“, „Заборављени сњегови“, „Тиха жетва“, „Дневи између нас“, „Модро благо“, „Пјевам земљу“, „Градови, море, камен“, „Гора коштанова“, „Шлеп уморне воде“, „Море“, „Балада мене крај мостова“, „Лирика југа“, „Сјенке и свјетлости“, „Записи о људима“, „Импресије — виђења Херцег-Новог“, „Путовања“.

— Учинићу то за неколико наслова од ових набројених, за остале је већ само по себи јасно. *Изнад једне тамне шуме*: збирка је насловљена по једној пјесми у њој, која је иначе сложеног расположења у атмосфери вијетнамског рата. Читава књига је таква да се њоме осуђује крвави настрадај империјалистички на недужну земљу која, међутим, беспримјерно херојски не да на себе и брани своју слободу из неосвојивих катакомби — то је претежни дио ове пјесничке књиге. Остали дио је антитеза, ведрина, химна спокојном животу, вино — један краткотрајан доживљај Грузије. *Морија* је испјевана у грчу и једним дахом, то је лирски ехо трагедије на Црногорском приморју проузроковане познатим земљотресом априла седамдесет и девете. *Трестија* (ранији наслов *Поезија : трестија*) инспирисана је смрћу супруге. *Сахара* је метафоричан наслов за сву пустињу душе која нас све више осваја; *Капија времена* рефлексиван је називник по истоименој пјесми која је инспирисана Самуиловом тврђавом у Охриду. *Мреже* говоре о првим сударима са настанком кланова међу људима, нарочито у умјетничким круговима, говори о корозији другарства и пријатељства, поред свега иног. *Шлеп уморне воде* — о умору и осјећању напуштености и скрајнутости на споредне токове. Слично томе и *Заборављени сњегови*. *Поема о граду и љубави* у ствари је химна предратном слободарском Београду. Осталим насловима, ако ћемо право, и не треба објашњење. Сами казују о чему је ријеч.

Реците нам, молим Вас, нешто о настанку *Ваших* пјесама: „Далеке катакомбе“, „Војник коме је свега доста“, „Горки орфеј“, „Сумња“ и „Манастири“ из збирке „Изнад једне тамне шуме“.

— О самом наслову збирке већ сам укратко рекао. То је од почетка до краја антиратна књига. Жалим што је остала ипак недовољно запажена, из неких разлога који су плод пуке случајности. Таман кад су почели да се јављају прикази на њу, брзо ју је поклопила појава *Капије времена* која је на себе окренула сву пажњу критике. Пјесме које помињете дјелови су једног општег лирског контекста који се бави вијетнамским ратом што је толико година обузимао читав свијет као стравична позорница. Једино пјесма *Манастири* говори о нечем другом, о чудним грузијским манастирима, ћутљивим и необичним, из којих се гласкала прошлост далеке непознате земље над којом царује Кавказ.

Кажите нам нешто о настанку пјесама у Вашој збирци „Зрело море“. Нарочито нас интересују пјесме: „Давне очи“, „Фагот“, „Опака ноћ“, „Вјетар раскалани, дрски“, „Ковачница лмишћа“.

— Давне очи је протестна пјесма. Горка. Учинило ми се, једне вечери на тераси хотела у Пјентишту, неумјесном ако не и ружном, раскалани пијанка некаквих другова, бораца, ловаца — кога ли; и то баш на мјесту куд сам јуна четрдесет и треће газио са Седмом банијском дивизијом, док је на све старне паклено грмјело и гдје је масовно настрадала болница — рањеници тифусари. Запамтио сам за читав живот онај масакр, ону незајажљиву глад тифусарску, оне избијељеле очи из којих је истицао живот. И док је праштало, сада још позбе и веселја, ту, баш ту, послије неколико десетина година — нисам могао да се не сјетим онога што је било и да ме не запече толики заборав. Фагот пјесма је јо маховини година, јо старости неумитној, неизбјежној. Ковачница лмишћа је еротична пјесма, према причи једног љетовалишника који је посјећивао шуму изнад манастира Савине. Вјетар раскалани, дрски — већ сам рекао да је вјетар, свеједно какав, моја опсесија; у крају у коме живим он је свакодневно присутан у различитим варијантама. Опака ноћ — преваходно штимунг-пјесма; свака ноћ посједује извјесну количину страха; понекад, у хипертрофији, она се учини опасна и опака — макар то и не била. Ствар је у степену импресије.

Молим Вас, реците ми нешто о настанку пјесама које се налазе у збирци „Постојбина маслине“. Нарочито нас интересује настанак Ваших пјесама: „Тврђава у Новоме“, „Грање, безгласно грање, измршено“, „Пејзаж дјетињства“, „Елегија о завичају“, „Маслина и луна“, „Похвала маслини“, „На твоје лмишћу, на твојој лићи“, „Маслина у предвечерје“...

— Све су оне настале у Херцег-Новом, као моји најинтимнији лирски записи повремених утисака и размишљања. Само је Тврђава у Новоме зашла у историјске реминисценције и прекорачила првобитну инспирацију. Разговор са прошлошћу. Одсјај пролазности.

О настанку Ваших пјесама у збирци „Архипелаг“?

— Не знам шта да кажем, конкретно. Оне су лирски отклик онога што доживљавам свакодневно, о чему размишљам загледан у море које се преда мном тако провокативно нуди. Општа интонација књиге свакако је осјећање самоће, оне потпуне и убитачне, метафора тога је архипелаг — хоћу рећи наша издвојеност и расутост. Силна и све жешћа атомизација друштва.

Ви сте рођени у Пећи. Колико сте живјели тамо и какве су успомене Ваше из Пећи.

— Из оног времена — никакве. Пренијет сам у колијежци преко Чакора. Много, много година касније, доживљавао сам Пећ у пролазу, из репортерских разлога углавном. Али, Метохија оставила је трага у мени и у мојој поезији, па и у рсману за дјецу *Гора коштанова* — дсдуше само дјелимично.

Којим су поводом настале пјесме у збирци „Морија“?

— У ствари, сва је збирка један мукли крик. Настала је закратко, у двије-три недјеље дана, интензивно инспирисана оним страшним земљотресом у Црној Гори, на приморју нарочито. Личило је то на апокалипсу, на смак свијета, на надимање земље и силовито помјерање тла. Људи су доживљавали шок, дубоку потресеност, неписиви страх, несигурност пред стихијом. Кад су се у штампи некако одмах појавиле пјесме подстакнуте поменутом прагедијом, учинило ми се то површним и брзоплетим, чак у извјесном смислу неукусним. Како могу, бунило се у мени, како могу, док је свуд околло хаос, ломњера, кукњава, смрт, да пјесници „пјевуше“ — макар то било тврдо и трпко. Међутим, кад се све смирило и почело да се сређује и долази к себи, кад сам хладнокрвније стао да посматрам хаварију и пустош — провалили су и код мене стихови. Пјесма за пјесмом. Сад је то у извјесној мјери један психо-чињенички докуменат.

Нешто о пјесмама у збирци „Сахара“? Нарочито о настанку пјесама: „Умирање гугутке“, „Оне ријечи“, „Тамо гдје су јелени“ и „Балада о гробовима“?

— У пјесми *Умирање гугутке* кроз сложеније посетско ткиво покушао сам да на баладичан начин изразим прубу ноншалантност и неодговорност насиља над њежношћу; како, наиме, из случајне игре може да настрада невино биће — па још и да не помишља на освету или бар протест. Има тако у животу благих људи, који никоме не желе нажао да учине, који промичу као сјенке, неопажено, па ипак не могу остати неповријеђени од оних других, сурових и равнодушних. *Оне ријечи* — очигледно депресивна пјесма. Оне наше сјајне ријечи, оне од пламена, које су некада људе дизале на ноге и узносиле у неслућене просторе револуције, сад су се истрошиле и испиле, немају више снога звука и опсиности. *Тамо гдје су јелени* — бјекство је у природу, у њену чистоту и мир, као у спасење од мутљага градског. *Балада о гробовима* — ту мислим на мајчин проб и на гробове моја два ујака, у ствари на њихову судбину; растурили на три стране свијета, сваки у свом ћутању и одвојености.

Жељели бисмо да нам саопитите што више података о својој збирци пјесама „Поезија : тристија“, која је посвећена Вашој сугрузи Рајки.

— *Тристија* је настала одједном, из једног очаја и треперења, одваљена изнутрине великим личним болом, смрћу сугруге;

и препуна изузетно емотивног набоја који тутњи кроз све стихове поменуте збирке. Она није смишљавана и домишљавана, допраћивана и прерађивана, она је из једног комада као што је и њен изазов био од једног трагичног бола. Постала је споменик вољеној жени и оданом животном другу, како је тачно рекао један критичар у своме приказу (Владета Вуковић). Са *Тристијом* се, затим, десило чудо за наше издавачке прилике: „Универзитетска ријеч“ објавила је њу у рекордном времену, за двадесетак дана од примитка рукописа. Послије је дошла југословенска награда Жељезаре Сисак, а с њом и друго и треће издање — проширено новим циклусом. Њен првобитни наслов промијењен је у краћи, код трећег издања. Мислим да је то практичније и боље. Објаснио сам то, тамо, у књизи.

Причајте нам пуно о Рајки, молим Вас: одакле је била, кад сте се упознали с њом, гдје сте највише времена провели с њом? Видим да је вољела цвијеће, птице, псе и мачке. То је узвишеност. Све, све ме интересује што се на њу односи. Хвала Вам што сте јој својом „Тристијом“ подигли диван споменик.

— Њен отац био је официр са Солунског фронта, родом из Пирота — Лазар Милић; њена мајка Даница Поповић, са Цетинња. Са Радмилом, Рајком, упознао сам се на једној ипранци у Радио-Београду и брже-боље се вјенчали крајем маја четрдесет и пете године, на неколико дана по завршетку рата. Кумови су нам били Бранко Ђолић и Петар Вујовић. Регистрација је извршена у тада једној јединој општини Београда. Нисмо ни знали да ћемо око тога доцније имати прдне невоље и ејекирације. Двије, или три године затим, београдска се општина издијелила на неколико рејонских, па је општинској бирократији пало било на ум да се сви који смо већ једном вјенчани поново вјенчамо сада у својој рејонској општини и код рејонског матичара. Према томе, оно прво вјенчање не важи — залуд ти вјенчаница и све! О овом нашем апсурдном положају неколико пута је писала ондашња штампа, иронишући ту ујдурму новопечене бирократије. Наравно, нисмо послушали тај идиотизам.

Рајка је била веома практична жена, имала је „златне руке“ и смисла за свакојаке занатске послове, била је у кући мајстор за све — да поправи, да направи. Сву бригу о дјеци преузимала је она на себе — храбро и несебично. Била је у правом смислу стуб дома. Послије њене изненадне смрти банула је страшна празнина. Тек тада смо схватили шта је она значила за све нас у породици.

У Беранама сте похађали гимназију. Јесте ли тамо пропјевали и колико је утицала природа око Берана на Вас?

— Да, у том градићу почео сам да састављам прве стихове кријући од школских другова. Но, захваљујући Милу Васовићу,

старијем гимназијалцу који ме је инструирао из математике и већ увелико објављивао пјесме по ондашњим часописима и листовима, публиковао сам и ја своје стихове у подгоричкој „Зети“. Било је то овако: Васовић је узео неколико мојих пјесама, дотјерао их и без мога знања послао поменутом листу у коме је одраније сарађивао и осјећао се као код своје куће. И сад се јасно сјећам оног поподнева и оне васојевићке улице кад ми је показао најновији број „Зете“, са мојим стиховима и мојим именом. Послије сам и сам слао редакцији своју почетничку поезију, као ђак трећег гимназије. Тако је кренуло. Осмјелио сам се и окренуо да сарађујем у загребачкој „Младости“ Антуна Барца, све до одласка на студије... А жао ми је и данас тога мога ментора, тога пјесника, Мила Васовића. Жао што се у току рата обрео на другој, четничкој страни и такав завршио свој млади живот.

Свакако да је околина Берана, али и Плава и читавог васојевићког поткомовља пресудно и трајно утицало да се окренем природи, да ми она постане главна опсесија.

Јесте ли у неким својим пјесмама опјевали своју мајку, свога оца, своју родбину? Сигурно Вас је и нека комшиница инспирисала за неку лирску пјесму?

— Па, рекао сам већ. Само једном о оцу и два-три пут о мајци. Као припадник социјалне поезије и литературе, сав обузет ходом револуције, чувао сам се њежности, приватних осјећања. Касније, много касније, чинило ми се, матором, да је већ доцкан да се бавим и тиме. Данас мислим нешто друкчије. А оно о комшиници... још сам био зелен за то!

Јесте ли радо посјећивали циркусе кад сте били мали и да ли сте касније често ишли са својом дјецом у циркусе? Какву улогу играју циркуси у машти дјеце?

— Да их је тада, у мом дјетињству, било сигурно бих их посјећивао. Додуше, ријетко сам то чинио због прдне несташице у парама. Колико данас памтим, свега два или три пута долазио је циркус у Беране, гдје сам ђаковао: допирао је до нас веома скроман и олићао, углавном само с вртешком, коју смо ми клинци „хонорарно“ окретали. За наш труд последије бисмо и ми на столицама „летјели“ кроз ваздух — неколико кругова. Такав сиромашан провинцијски циркус није много могао да разбукти нашу дјечју машту. Нешто мало радозналости и краткотрајне забаве, мало веселости — толико. Па и то је нама значило доста. Касније, већ отиснут у свијет, одлазио бих на оне велике и праве циркуске приредбе и тамо проводио вријеме са задовољством. Осим програма, било је занимљиво слушати спонтану реакцију мноштва дјеце околу на тачке које су се одигравале под великом шатром — ти лавови, ти мајмуни, „глупи Августини“ и смјели љу-

ди на трапезима, све је то раскошно плијенило дјетињу душу и запаљивало машту са којом се живјело неко вријеме послје — свакако са дивним сјајем. Слао сам и своју дјецу у то шаренило, кад је било прилике.

У близини Берана налазе се Ђурђеви ступови. Да ли сте често шили у тај манастир и да ли су на Вас утицале тамошње фреске?

— Врло често, као ђак. На причест, и са разредом. О празницима и на саборима. Радовао сам се силно тим саборима у великом зоњаку манастирском. Гужва, свирка, црногорска и свакојака друга кола. Грлата пјесма, опште шаренило, мноштво народа. Памтим и сад један инцидент за вријеме богослужења у манастирској цркви. Био дошао тадашњи митрополит Гаврило Дожић у своју црквену „инспекцију“, што је примљено у граду као изванредан догађај. Прегунила се црква радозналост народа, па и нас ђака. Почело свечано богослужење, ушепртљиво се по због митрополитовог присуства. Тече тако молепствије, тече, кад у једном тренутку разљућени Дожић жезлом спаучи попа по леђима. Мора да је јадни свештеник нешто био попријешлио у чинодејствовању. Може се замислити какво је то било изненађење и шта се све није послје причало по граду...

Да право кажем, ја тада нисам обраћао неку пажњу на фреске биле су изблиједјеле, начете временом, фрагментарне; мој поглед се није много задржавао на њима и нису, према томе, утицале на мене. Њихову вриједност схватио сам доцније, након рата, кад бих долазио у походе Ђурђевим ступовима. Више ме онда интересовала општа слика манастира, његов спољни изглед, његова архитектура која би дозивала давну прошлост.

О ријеци Лиму и о Плавском језеру? Изгледа да су они одиграли велику улогу у Вашој поезији. Шта Ви њима дугујете?

— Много. Од првих разазнавања у моју свијест продирао је моћни пејсаж у којем су доминирали импозантни окрајци Проклетија, једно поетично језеро у издуженој равници, и из њега — Лим. Још неколико оближњих ријека, потоци. Све сам то упијао, отуда моја трајна опсједнутост природом — уосталом, као и сваког Црногорца. Кад год одем тамо, и данас, доживљавам плавску панораму као неку интимну свечаност. Много тога се промијенило, и људи и односи међу њима, изглед кућа — само природа није. Импонује њена супериорност. Она и у каснијим мојим пјесмама ромори као непресушан извор инспирације. Стога код мене *завичајност* није ни у једном тренутку литерарна поза.

О својим друговима и пријатељима из рата?

— То је дуга прича. Ипак изискује напор у пријећању које бих сад да прескочим. Многи су изгинули, многи помрли, при-

личан број њих дотрајава заједно са мнош, као уморни људи — уморни од свега што су преживјели, разочарани у неке илузије, можда и апатични. Тек понеки и тек донекле нашли су, релативно, мир у стваралачком послу у коме и данас истрајавају, отимајући се бремену година.

Ко је заправо утицао на Вашу патриотску поезију. Јесте ли се поводили за Вељком Петровићем? Је ли Алекса Шантић био Ваш узор?

— Вељко Петровић апсолутно не. Са његовом поезијом имао сам додир само преко *Антологије* Богдана Поповића — а то је било и превише мало. Алекса Шантић свакако. И Змај. Али пре-судно — Његош.

О својим доживљајима из дјетињства?

— Махом сам их описао у *Гори коштановој*, у поеми *Градњ Јеленгај*, и у неколико приповиједака за најмлађе читаоце. Не бих сад да их препричавам. Свакако било их је и ван овог ускозавичајног оквира, јер је моје дјетињство скакутало и у Колашину, Подбишћу са Мојковцем, Подгорици, Гусињу, Беранама. Међутим, све се то слило у мутну слику, у маглену и неprecизну.

Ви сте студирали књижевност на Филозофском факултету у Београду. Реците ми нешто, молим Вас, о својим професорима. Колико су они утицали на Вас?

— Остали су ми у лијепом сјећању професори Драгољуб Павловић, Павле Стевановић, Урош Џонић, Радомир Алексић, Радосав Бошковић, Чех Отокар Колман и тадашњи асистент Ђорђе Живановић. Особито Радосав Бошковић, који је за нас студенте био и нешто више: није сакривао симпатије према нама и нашем студентском покрету. Али неког утицаја на мој поетски развој нису имали, сем донекле Отокар Колман који ми је говорио о младом чешком пјеснику Јиржи Волкеру, чак ми прибавио његове пјесме на чешком. А Волкерова поезија утицала је на мене снажно, неко вријеме била ми је образац за социјалну поезију — као и Зоговићева, уосталом.

Ви сте много путовали. Да ли сте на својим путовањима стварали своје пјесме и да ли сте их испјевали у соби з столом или у природи?

— Путовања су ми увијек била подстицајна, из разних случајних повода и ненадно. Пјесме сам писао како стигнем и гдје стигнем — у купеу воза, у кафани, понекад и у смрзнутој хотелској соби, за столом, али понајчешће на кољену. Сјећам се, једном у Зрењанину, у некој крчми на Бегеју; сва је била препуна свакојаког свијета, дозлабога задимљена и алкохолна, а по-

врх свега трештала је народна музика и подврискивала пјевачица преко микрофона — био сам сам за столом, у позне сате, сасвим искључен из свега. Ништа, ништа ми није сметало да напишем пјесму коју сам послѣје објавио у „Летопису“.

Зашто код Вас преовладавају меланхолична расположења?

— Живот ме је тако и толико малтретирао да за ведрије тонове у мојим стиховима није било много мјеста. Реците: изнићи из биједе и пробијати се из ње на свакојачке начине, па рат, па много шта послѣје њега, разбијања илузија и снова, уопште сви ти драстични судари у животу — зар то није био непрестан ход по трњу? Било је, разумије се, радости и ведријих дана — како би се иначе живјело? А да ли је то довољно? Тута, кад је разложна, кад има повода, увијек је у емоцији дубља а мисаоно свестранија и интензивнија.

Шта бисте имали да примијетите критичарима Ваше поезије?

— Са мојом поезијом је такав случај: обично се она узима једнострано и посматра из једног давно означеног угла — како сам, наиме, искључиво пјесник Енобе, револуције, социјалистичког преображаја послѣје рата, и слично. При томе неће да се види да је то само један дио и једна етапа моје поезике. А, у ствари, далеко је знатнији и просторнији дијапазон осталих мотива које сам дотицао у својим стиховима. Покоји критичар то би можда запазио, али само узпред и »прав-за-прав« маргинално. Већина њих гусла једну те исту пјесму, што значи да нису у току мојих књига.

Умало да заборавим: како је настала и гдје Ваша позната пјесма „Слеђена тишина Виситора“?

— Пјесму о Виситору написао сам у Плаву, у хотелском празном ресторану, 1951. године, августовског поподнева. Са својим другом из дјетињства обрео сам се на неколико дана, била нас је завичајна носталгија довела да се послѣје толиких година опет нађемо на плавским ведрим сокацима. Међутим, сад су они били суморни, некако смањени и убојији, без чаролије коју им је давало наше дјетињство; сретали смо неке друге људе, сасвим непознате, или покојег некадашњег знанци сада већ оронулог, којег смо једва дозивали из сјећања и уз извињење препознавали. Само су планине, само Виситор, само бријежје около били савршено исти, моћно увјеравајући да смо се врапили на драго исходиште.

Пријатељ је због нечег морао нагло да прекине боравак у Плаву и отпутовао, а ја сам ипак желио да још останем који дан — није ми било довољно евокација. У празном хотелу који једва да се могао тако и назвати, осјетио сам се наједном ужасно усамљен. Тако и у шетњама по традићу и поред језера, на изворишту Лима, сам за столом у задимљеној градској кафани. Почело је да ме нагриза осјећање отуђености — да, да, све је ето прошло, нема ничег од онога што сам из дјетињства био понио и упорно проносио кроз живот. Егзалтацију замијенила је туга. Под снажним узбуђењем сио сам и у једном даху написао *Слеђену тишину Виситора* — био је то прчевит обрачун са прошлошћу и опроштај са завичајем. Бар тако ми се тада чинило.

